

УДК [94 “15” : 82.091] (477)

В.О. Бондарчук,*аспірант Національного університету “Острозька академія”*

БАЧЕННЯ КАЛЕНДАРНОЇ РЕФОРМИ 1582 Р. У ПОЛЕМІЧНИХ ТВОРАХ “АПОКРИСИС” ТА “АНТИРИЗИС”: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Досліджується позиція двох представників конфронтуючих конфесій про можливість введення нової системи літочислення. Проводиться характеристика джерел, якими користуються автори трактатів, аналізуються і систематизуються їхні аргументи про необхідність календарної реформи та її потенційні наслідки.

Ключові слова: “Апокрисис”, “Антиризис”, полемічна література, Григоріанський календар.

Видение календарной реформы 1582 р. в полемических сочинениях “Апокрисис” и “Антиризис”: сравнительный анализ

Исследуется позиция двух представителей конфронтующих конфессий о возможности введения новой системы летоисчисления. Проводится характеристика источников, которыми пользуются авторы трактатов, анализируются и систематизируются их аргументы о необходимости календарной реформы и ее потенциальные последствия.

Ключевые слова: “Апокрисис”, “Антиризис”, полемическая литература, Григоріанский календарь.

View of the calendar reform of 1582 in polemic works “Apokrysys” and “Antyryzys”: comparative analysis.

The position of two representatives of opposing faiths concerning the possibility of introducing a new system of chronology is studied. Sources used by the authors of the treatises are characterized, their arguments concerning the need for calendar reform and its potential consequences are analyzed and systematized.

Keywords: “Apokrysys”, “Antyryzys”, polemical literature, Gregorian calendar.

У 1582 р. папа Римський Григорій XIII проводить календарну реформу [про неї див. детальн.: 9, с. 31–32; 11, с. 66, 68] вносячи дві зміни [7, с. 97] у існуючу на той момент систему літочислення внаслідок чого остання з часом починає носити його ім'я. Особливістю

та основною складністю реформи стає її позацерковний, загально-суспільний характер – керівництво католицької церкви позиціонує її як таку, що розповсюджується на жителів всіх західнохристиянських держав. Відповідно це мало б призвести до змін у існуванні не тільки одного костелу, а й персонально кожного його прихожанина, наприклад, мешканця Речі Посполитої, держави, на момент реформи, мультиконфесійної, зі зростаючим напруженням у релігійній сфері [6, с. 178]. Тому зроблені нововведення викликають громадську реакцію та спротив, і не тільки в Речі Посполитій [див. напр.: 8, с. 217; 11, с. 70]. Одночасно вони стають предметом обговорення у ряді полемічних видань. Наприклад, тільки в острозькому православному полемічному осередку друкується 8 творів [див. детал.: 4, с. 222–223, 226–227, 231, 254, 259, 281, 291], що піднімають питання нового календаря. Показово, що їх публікують у часовий період тривалістю приблизно 20 років, після 1582 р. – інтерес до григоріанської реформи не згасає і є стабільним. Він активізується після підписання Берестейської унії паралельно з обговоренням якої розгорається полеміка про ряд вже відомих конфронтацій між католиками, уніатами та православними в т. ч. календарних. У цій статті пропонується дослідження точок зору щодо описаної проблеми, що висловлюються в трактатах, які презентують дві протиборчі сторони – православному та новостворену уніатську.

Причиною актуальності матеріалу є невивченість питань, які розглядаються в ньому (це підтверджує огляд літератури нижче, до того ж за одним винятком [6] всі останні відповідні видання було зроблено ще у ост. чв. XIX – пер. трет. XX ст.). Здійснення даної публікації є на часі та дає можливість частково висвітлити бачення календарної реформи 1582 р. у полемічній літературі Речі Посполитої кін. XVI – поч. XVII ст. Слід зазначити, що вчені котрі спеціалізуються на дослідженнях у даній та суміжних тематиках підтверджують актуальність предмету та об’єкту статті і вірогідність джерел, які використовуються її автором. Наприклад, Порфирій Яременко називає календарну реформу “наскрізною проблемою” полемічної літератури [14, с. 30], Борис Гудзяк вважає, що “саме у ставленні до нового календаря сформувалися чітко протилежні конфесійні позиції...” [6, с. 174], Михайло Грушевський констатує, що “календарна справа” активізувала не тільки літературу, а й усе суспільство [4, с. 466].

Розгляд історіографії тематики пов’язаної з календарним питанням показує зацікавленість нею представників конфесійної історіографії Макарія (Булгакова) [10, с. 427–433], М. Сумцова [13, с. 250–251], М. Грушевського [4, с. 462–467]) та К. Ходиніцького [15, с. 188–191].

Також звертається до предмету обговорення Б. Гудзяк [6, с. 173–179]). Однак, аналіз вказаних праць за критеріями проблемної історіографії виявляє у них недослідженість такого аспекту теми як точки зору про запровадження григоріанського календаря на східних територіях Речі Посполитої висловлені у трактатах “Апокрисис” та “Антиризис”. Частково започаткував розв’язання проблеми М. Сумцов дослідивши відповідні матеріали “Апокрисиса” у 1888 р. Останній також містить копії ряду документів про календарну реформу [15, с. 192–193]. “Антиризис” досі не ставав предметом дослідження.

Метою статті є здійснення порівняння бачень календарної реформи представниками православної та уніатської сторін – Христофором Філалетом та Іпатієм Потієм, що висловлюється у їхніх творах – “Апокрисисі” і “Антиризисі”. Матеріал дослідження не претендує на абсолютну чи відносно абсолютну вичерпність, однак в ньому визначаються основні спільнісно-відміннісні особливості думок вчених щодо нового літочислення.

Приступимо до детального розгляду проблеми. Можна виділити три наступні точки дискусії між Христофором Філалетом та Іпатієм Потієм: джерела, що використовуються полемістами, причини та підстави впровадження чи не впровадження календарної реформи, характер наслідків, які може спричинити дана переміна.

Для своїх аргументів Христофор Філалет основним джерелом використовує інформацію написану астрономом з Кракова Яном Лятошом, в тогорічному календарі-місяцеслові, тобто за 1597 р. Також він посилається на “Книгу пророка Даниїла” та твори святих отців Східної і Західної церков імен котрих, однак, не називає. Використовуються рішення Нікейського (325 р.) та Антиохійського (341 р.) соборів. Саме за неназвані опонентом імена святих отців Іпатій Потій піддає критиці автора “Апокрисиса”. В свою чергу, як контраргументи проти творів Яна Лятоша він рекомендує до ознайомлення книгу професора Віленської академії Станіслава Гродіцького надруковану у 1587 р. та “Спроби хвилин Лятошових” (“*Proby minuciy Latosowych*”) Щасного Жебровського (справжнє ім’я – Мартін Лаш, єзуїтський вчений), котрого називає “не доктором, а студентом”, тим самим позиціонує Лятоша, як професора, що в науковій суперечці програв студенту. Єпископом також використовується лист Феодорита з 9 глави 1 книги “Церковної хроніки” та неназване послання Іоана Дамаскіна. Спільним джерелом, яким послуговуються обидва полемісти є канони Антиохійського собору.

Варто додати, що питання зміни календаря (а також целібату та причастя під одним видом) є ідентичними як в “Антиризисі”, так і в інших творах Потія [12, с. 14–16].

Зважаючи можливі підстави впровадження нового календаря Христофор Філалет виступає проти цього кроку. Докази, які він наводить можна класифікувати за наступною системою з трьох груп: 1) відсутність історичних прецедентів; 2) порушення церковно-дисциплінарних та богословських канонів; 3) помилки в астрономічних розрахунках змін. У випадку з першою групою констатується відсутність подібних історичних прецедентів після реформи календаря Юлієм Цезарем, як виняток розповідається про двох римських імператорів, котрі тільки змінювали назви місяців: той же Цезар змінив назву місяця червень з “квінтілем” на “іюль”, а його наступник Октавіан Август серпень з “секстіля” перетворив на “август”. Всі інші папи Римські та цісарі не проводили жодних змін в календареві окрім призначення нових святкових дат [2, Стовбці (далі – Ст.) 1183–1184; 9, с. 29, 31]. Саме через ці дані П. Яременко твердить, що Філалет заперечує новий календар вважаючи його грубим проявом самовладдя римського папи [14, с. 30].

Варто відзначити, що після успішного отримання нових імен місяцями Липень та Серпень все ж був ряд невдалих спроб перейменувати наступні за ними періоди: Вересень деякий час був Тіберіусом (за правління Тіберія, 14–37 рр. н. е.), Антоніусом (Антоній Пій, 138–161 рр. н. е.) та Коммодусом (Аврелій Коммод, 176–192 рр. н. е.). Жовтень пробували зробити Доміціанусом (Доміціан, 81–96 рр. н. е.) [8, с. 209].

До того ж автор “Апокрисиса” нагадує, що до вступу в дію рішень згаданих соборів між християнами виникало чимало суперечок навколо дат свят, які вирішувалися дуже тяжко [2, Ст. 1189–1192].

Порушенням церковно-дисциплінарних та богословських канонів є “стрибок” уперед, з 5 на 15 жовтня 1582 р. зроблений при впровадженні реформи, бо був проведений без обов’язкового в таких випадках собору та дозволу “всіх християн” (більше того, Константинопольський собор православної церкви в 1583 р. назвав григоріанську реформу “шкідливим нововведенням та латинською ересю” [7, с. 98]) і тому розуміється Христофором Філалетом лише як спроба укріпити папою Григорієм XIII свою ослаблу владу над деякими Західними і поширити її на Східні церкви [2, Ст. 1183–1186]. Звертаючись до богословського аспекту, а саме аргументів про відповідність нового календаря артикулу віри та можливості покращення, з його допомогою, стосунків католиків і православних Христофор Філалет відпо-

відає, що попередня теза є спірною, а в канонах святих отців є чітка вказівка не проводити зміни у датах свят та празників, особливо Великодня. Він наводить цитату з рішення Антиохійського собору про підтвердження ним правила вже полемістом згаданого Нікейського собору, яке забороняє зміни календаря світськими та духовенством [2, Ст. 1189–1190].

Третя група контрдоводів носить астрономічно-релігійний характер. Цитуються слова Яна Лятоша котрий розповідає, що після реформи Великдень та інші свята відзначалися з порушенням правил, а в прийдешньому 1598 р. складається так, що “жидівська паска” – Песах буде після “православної”. Це суворо заборонено Нікейським собором, за порушення даного правила передбачається анафема [2, Ст. 1185–1186; також 9, с. 31]. Христофор Філалет визнає астрономічну виправданість реформи але вважає, що вона не до кінця розроблена і це призводить до помилок навіть католицьких астрономів. Також він повідомляє, що Лятош збирається видати книгу де пояснить справжні причини відміни старого календаря та як насправді він повинен би бути реформованим. У ній ним планується презентація власного проекту виправлень, які відповідатимуть вимогам святих отців та Нікейського собору. Їх же винесуть на оцінку католицької церкви [2, Ст. 1185–1188].

Іпатій Потій не знаходить відповіді для супротивника про згадану ним календарну традицію і приділяє увагу двом іншим групам його доказів. Канон Антиохійського собору, на думку Володимирського єпископа, передбачає внесення поправок до календаря, якщо вони не містять помилок і лише суворо забороняє святкувати християнську Паску перед “жидівською” [1, Ст. 775–778]. Варто зазначити, що різне трактування Потієм та Христофором Філалетом одних і тих самих джерел прослідковується і під час дослідження тем інших їхніх суперечок.

Також Володимирський єпископ ставить під сумнів можливість свого опонента використовувати християнські церковні правила вважаючи, що той не є компетентний у них по причині свого “єретизму” та “нерусинства”. Доказом обвинувачення є незнання автором “Апокрисиса” пасхального ключа (Пасхалії): “коли ключ пасхальний на А або на Б (маються на увазі ключі пасхальних кордонів – 35 літер слов’янської абетки, що у порядку своєї черговості відповідають датам у період з 22 березня по 25 квітня згідно юліанського календаря, кожна з яких може бути датою Великодня в поточному році – В. Б.) стоїть завжди Великий день мусить зиму зачепити. А що те не часто,

ледве чотири рази в сто років трапляється, тому не дивно, що люди тому дивуються коли Паска рано буває” [1, Ст. 773–774]. Зокрема, такі ранні Великодні випадають на 1598 (число А – 22 березня) та 1600 рр. (число Б – 23 березня) [16] у юліанському календарі (ці данні дійсні лише частково – перша дата відповідає Великодню за Григоріанським календарем, за Юліанським у цей рік він був 16 квітня [16]), тому обвинувачення Христофора Філалета у принесенні новим календарем стихійних лих є неправдивими [1, Ст. 773–776]. Астрономічні розрахунки підтверджують аргумент ієрарха: православна церква в кожному 5, 8, 11, 16 та 19 роках, наприклад 1986, 1989, 1994, 1999, 2002 рр. дев’ятнадцятирічного (Метонового [3, с. 72]) циклу відзначає Великдень не після першого весняного Повного Місяця, а після другого [8, с. 217–218]. До того ж, згідно правила відзначення Паски – в першу після Повного Місяця неділю, даний празник святкують тільки 5 разів з 19 років [8, с. 217–218].

Дискутуючи про співставність календаря з астрономічної та релігійної точок зору Іпатій Потій також звертається до теми іудейського Великодня, однак фактично розповідає не про нього, а про недоліки юліанського календаря через, які кожні 128 років у його системі літочислення накопичується один лишній день в порівнянні з астрономічним (тропічним роком). Наприклад, в 1599 р. Паска святкувалася 22, а не 21 місячного дня. Дані аргументи, на думку Потія, доводять, що Христофор Філалет неправий коли називає старий календар справедливішим ніж новий [1, Ст. 784–786].

Третім питанням навколо якого точиться суперечка між полемістами є характер наслідків, які може спричинити дана реформа. Христофор Філалет прогнозує її можливі результати припускає, що введення нового календаря є тільки першою частиною плану католицької церкви по повному переходу православних під її владу – юліанський календар хоч був введений “поганином” але не передбачав впровадження решти його традицій, підкорення дії булли “*Inter gravissimas*” неодмінно потягне за собою насадження інших католицьких правил [2, Ст. 1191–1192].

Також полеміст вважає, що в населених пунктах де проживають різні конфесії більшістю є переважно православні і логічно було б католицькій меншості орієнтуватися на ортодоксів. До того ж іудеї відзначають свої свята так як хочуть і для них цього ніхто не забороняє [2, Ст. 1191–1194].

Звертаючись до перших результатів існування фактично двох календарів Христофор Філалет каже, що різниця між ними не заважає

для мирного співіснування світських людей різної віри. Стосовно ліквідації ворожнечі між духовенством її втілення потрібно починати з вирішення більш важливих за літочислення питань, котрі були актуальними задовго до 1582 р. [2, Ст. 1193–1194].

Також він звертає увагу і на політичний аспект питання, що дискутується. Передбачаючи державне втручання у вирішення проблеми вчений вказує на далеке географічне розташування Русі від центру держави – “нерядом стоїмо” та факт, що ряд князівств і територій Речі Посполитої, в т. ч. вільні та королівські міста і такі, що є в Угорщині, де більш ретельно слідкують за дотриманням законодавства не позиціонують використання старого календаря як порушення закону. Реформа в них може спричинити соціальний безлад. Якщо ж провести її на цих територіях не вдасться, то й православні на Русі не будуть впроваджувати у себе новий календар і за це для них не буде жодного покарання. До того ж, його не підтримали православні патріархи, а митрополит та владики, що прийняли календар без їхньої згоди навпаки мають отримати суворе покарання [2, Ст. 1193–1196].

Автор “Антиризиса” твердить, що його опонент передбачаючи можливі заворушення у провінціях Речі Посполитої як результат запровадження нового літочислення доказом своєї гіпотези вважає всього-на-всього прості жарти та традиційні скарги людей на непорядки у державі. Саме посягання на стабільність держави є для нього найбільшою помилкою зробленою суперником [1, Ст. 779–780].

Вчений робить заяву, що попри висловлену в “Антиризисі” позицію, він та владики-уніати все ще продовжують дотримуватися старого стилю потакаючи своїй пастві. Їх звинувачення у визнанні модифікованого календаря, висунуте в “Апокрисі” є неправдивим. Про нього не згадували на Берестейському соборі – вважається, що з ним та причинами його введення повинно ознайомитися якнайбільше людей, а досягнуто це буде через королівські універсали [1, Ст. 781–782].

Водночас, Іпатій Потій сподівається, що григоріанський календар буде прийнято всіма окремо зазначаючи, що насильницьки до переходу нікого не змушуватимуть: “вільно хоч і турецький байрам святити тому, що конфедерація всім дороги для злого відкрила, і для того мовить: “вільно вірити як хто хоче!” [1, Ст. 784–786].

Підводячи підсумок хочеться звернути увагу, що полемісти в рівній мірі використовують, як богословські, так і джерела з астрономічними студіями. Це, у свою чергу, відбивається на їхній аргументації де присутні тези не лише релігійно-богословсько-історичного характеру, а й суто астрономічно-наукового. Даний факт дозволяє ствер-

джувати, що трактати “Апокрисис” та “Антиризис” представляють собою якісно новий етап полеміки щодо зміни юліанського календаря на григоріанський. Він дозволяє опонувати твердженню вченого М. Сумцова про більшу наявність у даних дебатах “церковного ніж наукового” [13, с. 271–272].

Іпатій Потій і Христофор Філалет хоча й були опонетами але в питанні календарної реформи займали відносно спільну позицію – обидва полемісти виступали за її обов’язкове проведення але тільки не у момент їхньої дискусії, тобто з відстрочкою на деякий час: Христофор Філалет робив це по причині недосконалості нового календаря, а Потій через недостатню адаптацію до календаря широких верств населення.

Список використаних джерел та літератури

1. “Антиризис” или апология против Христофора Филалета в двух текстах: западно-русском (1599 г.) и польском (1600 г.) [Текст] // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга третья / Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией под редакцією П. Гильтербрандта. – СПб, 1903. – Т. XIX. – Ст. 477–982.
2. “Апокрисис”. Сочинение Христофора Филалета [Текст] // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга вторая / Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией – СПб, 1882. – Т. VII. – Ст. 1003–1820.
3. Астрономия : Учеб. пособие для студентов физ.-мат. фак. пед. ин-тов [Текст] / [М. М. Дагаев, В. Г. Демин, И. А. Климишин, В. М. Чаругин]. – М. : Просвещение, 1983. – 384 с.
4. Бондарчук, Я. В. Історія Острозької академії [Текст] / Я. В. Бондарчук. – Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2011. – 402 с.
5. Грушевський, М. С. Історія України-Руси [Текст] : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський [Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наукова Думка, 1991. – Т. 6. : Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – 1995. – 680 с.
6. Гудзяк, Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії [Текст] / Б. Гудзяк, М. Габлевич, О. Турій. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – 426 с.
7. Ермолаев, И. П. Историческая хронология [Текст] / И. П. Ермолаев. – Казань : Изд-во Казанского университета, 1980. – 247 с.
8. Климишин, И. А. Календарь и хронология [Текст] / И. А. Климишин. – М. : Наука. Главная редакция физико-математической литературы, 1985. – 320 с.

9. Лалаянц, И. Э. Какое сегодня число? [Текст] / И. Э. Лалаянц // Атеистические чтения. – 1989. – Вып. 18. – С. 15–32.

10. Макарий. История Русской Церкви. – Кн. 5. – Т. 9. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 560 с. [Электронный ресурс] / Макарий Булгаков. – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/436059>

11. Селешников, С. И. История календаря и хронология [Текст] / С. И. Селешников, П. Г. Куликовский. – М. : Наука, 1970. – 223 с.

12. Студинський, К. Хто був автором “Антиррезіса” з р. 1599 [Текст] / К. Студинський // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1900. – № 35. – С. 1–20.

13. Сумцов, Н. Ф. Исторический очерк попыток католиков ввести в Южную и Западную Россию григорианский календарь / Сумцов Н. Ф. // Киевская старина. – 1888. – № 21 (5). – С. 235–272.

14. Яременко, П. К. Український письменник-полеміст Христофор Фіلالет і його “Апокрисис” [Текст] / П. К. Яременко. – Львів : Вид-во Львівського у-ту, 1964. – 109 с.

15. Chodyncki, K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: zarys historyczny 1370–1632. – Warszawa, 1934. – 632 s. [Электронный ресурс] / K. Chodyncki. – Режим доступа : <http://www.kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/docmeta?id=55083&from=publication>

16. Easter Sunday Dates // GM Arts [Электронный ресурс] / GM Arts. – Режим доступа : <http://www.gmart.org/index.php?go=413>

17. Tretiak Józef Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej [Text] / Tretiak Józef. – Kraków : Nakładem akademii umiejętności, 1912. – 352 s.